

Матеріали круглого столу

«1918 РІК: ПЕРЕЛОМНИЙ У СВІТОВІЙ ІСТОРІЇ»

УДК 94(100)«1914/1918»

DOI: 10.32626/2309-2262.2019-7.48-56

Володимир Газін

(Кам'янець-Подільський)

ПЕРША СВІТОВА: СТО РОКІВ ПІСЛЯ

У статті подано узагальнюючу системну характеристику передумов, причин й обставин вибуху Першої світової війни. Автор розкриває суспільно-політичні, економічні зміни в Європі та світі у період 1914-1918 рр., статистичними даними втрат та руйнувань демонструє жахливі наслідки війни, застерігає людство її уроками.

Ключові слова: Перша світова війна, Європа, дипломатія, військово-політичні союзи, економіка, суспільство, демократія, перемир'я.

Велика війна 1914-1918 рр., що завершилася 100 років тому, не була несподіваною. До неї уже давно йшли через локальні війни (англо-бурська, російсько-японська, балканські). Причини її були на поверхні: загострення боротьби за ринки збуту й джерела сировини, початок перерозподілу колоній, посилення територіальних претензій. Курс на Першу світову війну заклала франко-пруська кампанія 1870-1871 років, коли Франція, що століттями виборювала гегемонію в Європі, зазнала поразки й підписала Франкфуртський мир, за яким передавала Німеччині Ельзас і Лотарингію, виплачувала 5 млрд. франків контрибуції, визнавала її об'єднання¹. Факт проголошення Другого райху у французькому Версалі символізував курс Німеччини на майбутню агресивну політику.

Після 1871 року Франція жила ідеєю реваншу. Німеччина – неминучістю нової війни з метою остаточного виведення її з кола великих держав Європи. Обидві країни готувалися й шукали союзників, які теж мали свої інтереси. В об'єднаній Німеччині Англія бачила головного суперника у світі. Для Росії, що проводила свою історію в агресивних війнах в усіх напрямках, Другий райх бачився небезпекою на Заході. Зближення Англії, Росії та Франції завершилося створенням в 1907 р.

Антанти – воєнного союзу. Ще раніше, у 1882 р. Німеччина, Австро-Угорщина й Італія підписали Троїстий союз. Перехід Італії на бік Антанти (1915 р.) в Берліні сприйняли спокійно. Генерали запевнили кайзера Вільгельма II, що нічого страшного не сталося. Якщо Італія буде на боці Німеччини, то потребується 15 дивізій, щоб її захистити і стільки ж, щоб розбити. Натомість, до німецького блоку приєдналися Туреччина (2.XI.1914 р.) і Болгарія (6.IX.1915 р.). Троїстий союз став Четверним. Усього у війні взяли участь 38 держав².

Довгий час історики гадали, хто її ініціював. Чи може країни просто «брюхнулися у війну» і ніхто нічого не планував? Однак 1959 року історик ФРН Фріц Фішер у дослідженні «Griff nach der Weltmacht» («Ривок до світового панування») документально довів, що провина за війну лежить на уряді Німеччини, який йшов до неї вже з 1912 року. Він послався на документ «військової ради» 1912 року, де було прийнято рішення про початок війни в 1914 р. Там начальник Генштабу німецької армії Гельмут фон Мольтке заявив: «Я вважаю війну неминучою, і чим швидше, тим краще»³. Паралельно йшла підготовка й громадської думки до війни. Генерал О. Брусилов у книзі «Мої спогади» описує епізод в німецькому місті Кіссінгені, де він відпочивав влітку 1914 року, коли в центрі міста в честь свята було збудовано величезний, на всю площу, дерев'яний макет московського Кремля, який у розпал святкування був підпалений з усіх боків. Навколо охопленої вогнем споруди під музику «Боже, царя бережи» біснувався натовп, аплодував, кричав, лементував. І наостанок над тліючими уламками заgrimів німецький національний гімн. «Так ось в чому справа! Ось чого їм хочеться!» – оцінили суть побаченого генерал і його дружина⁴. Морально-політична підготовка до війни тоді демонструвалась подібними шабашами в багатьох країнах, в тому числі й в Росії. Не одна Німеччина прагнула війни, як одного із способів вирішення протиріч. Проблеми, незгоди й суперечності між великими державами піднялися над прагненнями миру.

Перша світова війна з її масовими арміями, численними фронтами з глибоким ешелонуванням оборонних укріплень стала такою завдяки великим промислово-технологічним зрушенням у другій половині XIX – на початку XX ст., якісним змінам, що виразилися у заміні ручного виробництва машинним. На той час Німеччина, завершивши промисловий переворот і, зайнявши провідне місце в Європі, перетворилася в могутню військово-промислову державу, кинула виклик Великій Британії, що мала численні колоніальні володіння, і навіть США. Уже до початку XX ст. виробництво Німеччини

переважало англійське. Натомість Англія, що була так близька до рангу світової держави наприкінці XIX – поч. XX ст., втратила таку можливість. А вихід США в 1894 році на перше місце в промисловому розвитку на перших порах не справляв помітного впливу на події та розстановку сил в Європі за умов, коли вичерпався ресурс колоніальних загарбань і поставала проблема переділу уже поділених володінь.

Разом з тим, що особливо важливо, у II половині XIX ст. були закладені основи масового машинного виробництва зброї – гармат і скорострільних гвинтівок, які заряджалися з казенної частини, що створило передумови для розгортання добре озброєних масових армій.

Стратегічний план Німеччини, всупереч застереженням О. Бісмарка щодо ведення війни на два фронти, передбачав спочатку розгром Франції, а потім, за допомогою військ, перекинутих на схід, і Росії, й успішне завершення, таким чином, «бліцкригу». Пересторогу Бісмарка нівелювала розвинута станом на 1914 р. мережа залізниць, яка надавала можливість, залежно від ситуації на фронті, швидкого маневрування військами. Так Німеччині доводилось іноді вести війну й на трьох фронтах, виручаючи союзників від розгрому.

Стратегічний план Франції враховував перевагу Німеччини. Але прагнення повернути Ельзас і Лотарингію штовхало її до активних дій з чисто патріотичних мотивів.

Приводом до війни стали події, пов'язані з вбивством 28 червня 1914 року в Сараєві сербськими націоналістами наступника австрійського престолу Франца Фердинанда. Берлін, уже готовий до війни, захопився за бажаний привід і штовхав Відень на вимоги, неприйнятні для Сербії. Висунутий Австро-Угорщиною ультиматум містив статті часткової відмови Белграда від суверенітету. «Це війна в Європі», – вигукнув міністр закордонних справ Росії О. Сазонов⁵. За православну Сербію, оплот російських інтересів на Балканах, заступилася Росія.

Усі спроби зупинити маховик війни, що розкручувався все швидше, виявилися марними. А причин було більше, ніж достатньо. Німеччина прагнула до територіального переділу світу й світового панування. Англію влаштовував існуючий порядок речей і вона хотіла його захистити. У багатьох прокинулися загарбницькі інстинкти й стали вкрай актуальними територіальні претензії. Росія і Німеччина, що зіштовхнулися навколо Сербії, стали для історії призвідниками Першої світової.

Вихід за поріг миру відбувався швидко. 1 серпня 1914 року Німеччина оголосила війну Росії, 2 – німецькі війська вступили в Люксембург, 3 – Берлін почав війну проти Франції. І, нарешті, 4 серпня у війну вступила Англія⁶. Її довге мовчання

бентежило союзників і обнадіювало противників, що Лондон залишиться в стороні. Гадається, Велика Британія не була б великою, якби не вміла вести велику дипломатію. 6 серпня Австрія оголосила війну Росії. Європейське коло воєнної пожежі замкнулося й запалахкотіло.

Війні пророчили швидкоплинність бойових дій – 6-8 місяців. Однак, через приблизну рівність сил сторін, максимальну мобілізацію суспільств та економік, її коаліційний характер, вона затягнулася більш ніж на 4 роки. Терези успіху схилялися то в один, то в інший бік.

Масштаби Першої світової війни засвідчує факт, що в армії воюючих країн було мобілізовано 74 млн. осіб. У бойових діях брали участь 29 млн. Найвідчутніших втрат зазнала Франція, яка винесла основний тягар війни на Західному фронті. З 8 млн. мобілізованих 1,4 млн. були вбиті, 600 тисяч залишилися інвалідами. Найбільш важлива в господарському значенні північно-східна область була сплюндрована. Понад 3 млн. га родючої землі стали непридатними для обробітку. У районі боїв було зруйновано 6 тис. км залізниць, 53 тис. км шосейних доріг. Країна втратила $\frac{1}{4}$ національного багатства, з кредитора до війни перетворилася на боржника⁷. Лише борг США складав 40 млрд. золотих франків.

За такої масштабної й тривалої війни, першими приходять до фінішу ті учасники, у яких менші матеріальні й людські ресурси. Після 1916 року німецька армія скоротилася на 1 000 000 осіб. І замінити їх уже було ніким. З матеріальними ресурсами, продовольством було ще гірше. Німеччина стала схилятися до миру. Особливо після того, як 7 квітня 1917 року на боці Антанти у війну вступили США й постійно нарощували свої сили на Західному фронті⁸.

Подібних проблем не уникли й країни Антанти. І якщо на Заході Четверний блок у 1918 р. мав серйозні проблеми, то на Сході домігся значних успіхів. Матеріальні ресурси Росії, де на 1914 рік промисловий переворот лише трохи позначився, були швидко вичерпані. Країна опинилася на межі господарського краху, процвітало дезертирство, солдати відмовлялися воювати й залишали фронт. Постачання Східного фронту перейняли на себе союзники, насамперед Англія і США. Колапс наступив уже наприкінці 1917 року. Крах царської Росії прискорив прихід не без допомоги німецьких марок до влади більшовиків, які обіцяли покінчити з війною й дати землю селянам. 3 березня 1918 року більшовики прийняли продиктовані Четверним союзом умови Брестського миру, в якому фіксувався розпад імперії, поразка, вихід з війни та згода Росії з територіальними змінами, зафіксованими в договорі. Так визначився мир-

ний процес на Сході, започаткований новими владними силами – більшовиками. Після чого майбутня доля Росії як держави й імперії вирішувалася на Західному фронті.

Зі вступом США у війну безповоротно була порушена рівновага сил і на Західному фронті. Тут кандидатом в переможених визначилася Німеччина. У керівних колах Берліна заговорили про недоцільність подальшого продовження війни. Восени 1918 року відбулися серйозні зміни в керівництві Німеччини. Партія, що розв'язала війну, змушена була залишити владу. Новий уряд, розбавлений правими соціал-демократами Г. Бауером та Ф. Шейдеманом очолив принц Макс Баденський, який у ніч з 4 на 5 жовтня 1918 року через Швейцарію звернувся до американського президента Вудро Вільсона з проханням укласти перемир'я на основі 14 пунктів від 8 січня та роз'яснень від 27 вересня. 8 жовтня державний секретар США Роберт Лансінг від імені Вільсона відповів на ноту Німеччини, вимагаючи підтвердження того, що німецький уряд приймає всі умови, викладені в 14 пунктах та в наступних заявах американського президента⁹.

Невдовзі почався поворот від війни до миру. 5 листопада 1918 року Лансінг повідомив, що союзники згодні дати перемир'я Німеччині на умовах, які повідомить командувач союзними силами маршал Франції Фердинанд Фош. Німців також попередили, що 14 пунктів Вільсона не будуть цілком розповсюджені на Німеччину. Очевидно, для Америки пункти стали сильним ходом американської дипломатії, спрямованим на визнання та утвердження керівної ролі Вашингтона в мирному процесі, а відтак й узаконення привілейованого статусу США у світовій політиці в повоєнні роки.

Тим часом німецьку делегацію на перемир'я очолив статс-секретар уряду Макса Баденського Матіас Ерцбергер. Як і було домовлено, 8 листопада 1918 року о пів на шосту ранку в штабний вагон Фоша в Комп'єнському лісі, прибула німецька делегація. На слова Ерцбергера, що німці прибули отримати «пропозиції» союзників, Фош іронічно зазначив: «А нам подобається воювати». На що Ерцбергер, відкинувши дипломатичні виверти, прямо сказав: «А ми вже не можемо»¹⁰. Фош сприйняв це як сигнал беззаперечності й капітуляції і виклав заздалегідь заготовлені умови. Вони були жорсткі: упродовж двох тижнів німці повинні евакуювати війська з Бельгії, Франції, Люксембургу, Ельзасу й Лотарингії; видати союзникам тисячі стволів кулеметів, гармат, 50 винищувачів, бойові кораблі, усі підводні човни; передати транспортні засоби, все золото, отримане від Росії й Румунії; повернути військовополонених союзних армій; анулювати Бухарестський і Брестський договори.

Водночас союзне командування погодилося на тимчасове залишення німецьких військ в Україні та Прибалтиці, щоб запобігти встановленню там контролю більшовиків. Термін перемир'я мав тривати 36 днів. До підписання миру продовжувалася блокада Німеччини. Умови миру були важкі, але вибору в Німеччині не було. Будь-яке затягування закінчилося б ще гіршим. О пів на шосту ранку 11 листопада німці підписали перемир'я, яке набрало чинності об одинадцятій годині одинадцятого дня одинадцятого місяця 1918 року. У честь цього було дано 101 залп. Це були останні артилерійські залпи Першої світової війни. Водночас наступило перемир'я. У той же день Європа переможна й переможена вийшла на вулиці: танцювала, співала, сміялась, веселилась. Так закінчуються війни. В усіх країнах, що воювали, запанувала гірка від втрат, але оптимістична радість життя.

Через 2 дні після Комп'єнського перемир'я 13 листопада 1918 року Радянська Росія скасувала Брестський трактат й зберегла таким чином свою державність та імперську суть, завдяки діям США у ролі вирішального доважка перемоги Антанти. У німецьких планах світового панування такого рангу їй не відводилося.

Результати війни були епохальними для переможців й сумними для всіх. Союзники втратили у війні більше 5 млн. осіб. Країни Четверного союзу – 3,5 млн. Було загублено мільйони життів найкращого генофонду людства, слухняного закону й наказу. Скільки не народилося винахідників, поетів, письменників, художників, порядних і добрих людей. Кількість поранених – 21 млн. Втрати цивільного населення від голоду й хвороб – ще 10 млн. осіб. На фронтах війни солдатами й офіцерами воювало чимало майбутніх відомих людей – державних діячів, воєначальників. Серед них: Гарольд Макмілан, Ентоні Іден (Велика Британія); Гаррі Трумен, Дуглас Макартур, Джордж Сміт Паттон (США); Шарль де Голль (Франція) й інші.

1914-1918 рр. – згусток часу, який вибухнув не тільки оголеними нервами суспільств, втягнутих у війну, а й потужним подальшим розвитком промисловості, в тому числі й військової, появою нових видів озброєння, що стали застосовуватися на землі, воді і в повітрі. З'явилася бойова авіація – винищувальна й бомбардувальна, танки, на озброєнні субмарин – торпеди, безпроводний зв'язок, нові галузі в науці та виробництві і навіть літній час, вперше запроваджений за умов війни. Уперше була створена й застосована хімічна зброя, ураження від неї шокували світ. Після війни низкою конвенцій вона була заборонена. Але чи надовго? Завжди в окремих країнах вона була в запасі (і є, на жаль, про всяк випадок). Так

як сьогодні ядерна зброя, що існує поряд з хімічною, теж прописується в запас. Як говорив недоброї пам'яті радянський міністр оборони Д. Устинов: «Вона їсти не просить».

Під тиском обставин війни великий крок вперед зробили гендерні стосунки. Так, якщо здавна обов'язки німецьких жінок окреслювалися канонами трьох «к» (Küche, Kinder, Kirche – кухня, діти, церква), то у війну, замінивши своїх чоловіків, вони стали за верстати, до мартенівських печей, повели локомотиви, спустилися в шахти. Після війни чоловіки змушені були віддачувати їм виборчими правами, залученням до державної влади й управління, рівністю, що поглибило й розширило демократію не лише в Європі.

Війна відобразилася в літературі. Бестселери про Першу світову війну, написані її солдатами, читабельні й сьогодні. Серед них: «Смерть героя» англійця Річарда Олдінгтона, «Прощай зброе» американця Ернеста Хемінгуея, «На Західному фронті без змін» німця Еріха Марії Ремарка, «Вогонь» французів Анрі Барбюса. Коли їх читаєш, переконалися – свята правда. Так воно й було. Це важливо, оскільки в книгах соціалістичного реалізму, тобто радянських, війна якась опереткова.

Німеччина й Росія, які вийшли з війни переможеними, відповіли світу революціями і, врешті-решт, вдарилися в тоталітаризм. Поразка Росії у Першій світовій війні призвела до комунізму як наступної моделі «руського мира», що було не чим іншим як новим виданням феодалізму в обгортці утопії. Німеччина, де потужний розвиток науки, техніки й культури в другій половині XIX – на початку XX ст. виплеснувся водночас негативом расистських ідей переваги німецької нації над іншими, що після війни трансформувалося в нацизм як різновид фашизму, в загрозу миру й світу, ніскільки не меншу, ніж комунізм. Комунізм і нацизм однаково не приймалися демократичним світом. Проте демократичні країни після Першої світової війни, не сприймаючи більшовиків, нічого не могли вдіяти. Вони не мали солдат, щоб звільнити Росію від більшовизму. Хто вижив у великій війні, не хотів воювати. Спрага повернутися додому після війни була жагою і переможців і переможених. Тут вони просто об'єдналися. Не було ворогів, не було друзів. Були ті, хто пройшов війну, дожив до миру і не хотів його проміняти ні на що.

Наслідки Першої світової війни виразилися в широкому спектрі змін: на політичній карті Європи з'явилася низка нових держав (Латвія, Литва, Естонія, Польща, Чехословаччина, Австрія, Угорщина, Сербсько-хорватсько-словенське королівство, Фінляндія, Україна, Грузія, Азербайджан), війна прискорила утвердження гендерної рівності як солідарної участі обох по-

ловин людства в усіх сферах життєдіяльності суспільства; вплинула на подальший розвиток демократії, парламентаризму, загального виборчого права, розширення території їх присутності; результати досягнень воєнних років знайшли широке впровадження й подальший розвиток в мирних галузях, сприяли розвитку технології виробництва, його диверсифікації, появі нових напрямів у науці й техніці, конвеєрної системи й автоматизації, що дало поштовх початку науково-технічній революції.

Водночас постали й питання: чи міг новий версальсько-вашингтонський світовий порядок забезпечити мир за умов розколу світу по лінії демократія – тоталітаризм, довільно проведених мирними договорами нових кордонів, внаслідок чого з'явилася Європа-іредента – мільйони громадян, що компактно проживали за межами своїх вітчизн у сусідніх країнах – у ролі міні сповільненої дії? Як скоро тоталітарні держави (Радянський Союз, нацистська Німеччина й фашистська Італія) перейдуть до здійснення своїх планів світового панування? За таких умов Перша світова війна, не вирішивши багатьох проблем, заклада-ла передумови Другої – наступної світової війни.

Велика війна, відкривши браму до самознищення людства, не стала першою й останньою світовою. Напередодні століття її завершення людство повинно задати собі питання: чи зроблені належні висновки з історії ХХ століття, яке вмістило у свій відтинок часу дві криваві світові війни? Поки що мало що промовляє, що ХХІ ст. буде іншим, у порівнянні зі століттям ХХ.

Примітки:

1. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XXXVIa: Франконская династия – Хаки. Санкт-Петербург : Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефронь, 1902. С. 495.
2. Лавренов С. Глубинная причина Первой мировой войны // Обозреватель-Observer. 2014. № 6. С. 109.
3. Ниланс Р. Генералы Великой войны. Западный фронт 1914-1918. Москва : Астрель-АСТ, 2005. С. 129.
4. Брусилов А.А. Воспоминания. Москва : Воениздат, 1963. С. 58.
5. Дерев'янюк І.П. Особливості процесу еволюції міжнародних відносин напередодні краху «старого світового порядку» // Стратегія розвитку України. Економіка, соціологія, право. 2011. № 3. С. 94.
6. Віднянський С.В. Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації (до 90-річчя початку Великої війни) // Історичний журнал. 2004. № 9. С. 10.
7. Арзаканян М.Ц., Ревякин А.В., Уваров П.Ю. История Франции. Москва : Дрофа, 2004. С. 313; Мировая война в цифрах. Москва-Ленинград : Государственное военное издательство, 1934. 128 с.

8. Мартинов А. Перша світова війна в сучасній німецькомовній історіографії: теми й концептуальні ідеї досліджень // Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки та знахідки. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. Вип. 23. С. 410.
9. Международные отношения 1870-1918 гг. Сборник документов / сост. А.Г. Королев, О.Н. Фрейфельд; под ред. В.М. Хвостова. Москва : Издательство Юрайт, 2018. С. 448.
10. История дипломатии / Под. ред. В.П. Потемкина. Москва-Ленинград : ОГИЗ, 1945. Т. 2. С. 374.

Volodymyr Gazin

THE FIRST WORLD: HUNDRED YEARS AFTER

The author of the article summarizes the systemic description of the preconditions, causes and circumstances of the explosion of the First World War. He reveals socio-political, economic changes in Europe and the world during the period 1914-1918, demonstrates the terrible consequences of the war by the statistical information of losses and destructions, warns humanity about its lessons.

Key words: First World War, Europe, diplomacy, military-political unions, economy, society, democracy, truce.

Отримано: 29.11.2018

УДК 378(477)«1918»:340.134

DOI: 10.32626/2309-2262.2019-7.56-68

Олександр Завальнюк
(Кам'янець-Подільський)

ЗАКОНОДАВСТВО ДЕРЖАВИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО ПРО ВИЩУ ШКОЛУ: ЗДОБУТКИ І НЕВИРІШЕНІ ПРОБЛЕМИ

Встановлено сукупність законодавчих актів доби гетьманату Павла Скоропадського, якими, з одного боку, засновувалися і розвивалися два державні українські університети, створювалася і зміцнювалася їхня матеріально-технічна база, а з іншого, змінювався статус і відповідно до консервативного характеру гетьманського державотворення регулювалася й частково наповнювалася національним змістом діяльність колишніх імперських вишів, яких зараховували до змішаної системи національної вищої школи.

Ключові слова: гетьман Павло Скоропадський, закони, постанови, університети, інститути, українська мова, українознавство, українські кафедри.

Реформування сучасної української вищої школи, вдосконалення законодавчої бази її функціонування спонукає до уважного вивчення попереднього вітчизняного досвіду законотворення у цій галузі, зокрема актів, прийнятих відносно стабільною Українською Державою під керівництвом гетьмана Павла Скоропадського.